

Een kwestie van tijd De factor tijd in de politiek

Jaarboek
Parlementaire
Geschiedenis **2023**

Redactie:
Wilma Borgman
Rowin Jansen
Alexander van Kessel
Ronald Kroeze
Jan Ramakers
Diederik Smit
Lennart Steenbergen

Centrum voor Parlementaire Geschiedenis
Nijmegen

Boom – Amsterdam

Afbeelding omslag: Bart Maat, ANP
Vormgeving: Boekhorst Design, Culemborg

© 2023 de auteurs | Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 978 90 2446 263 6
NUR 680

www.boom.nl

INHOUD

Ten geleide	7
ARTIKELEN	
<i>Chiel van den Akker</i> , Het oordeel van de geschiedenis. Over politiek en moraal	11
<i>Remieg Aerts</i> , De nationale tijd. Geschiedenis van een politieke gemeenplaats	21
<i>Bert van den Braak</i> , ‘Het vertrek van een zo groot aantal leden is voor mij een voortdurende zorg.’ Afnemende ervaring in het parlement	31
<i>Anne Bos, Carla Hoetink en Amanda de Lannoy</i> , Een dag is een eeuwigheid in de politiek. De betekenis en de beleving van tijd in de Tweede Kamer	43
<i>Ruben Ros</i> , Tijd van beleid. Een anatomie van parlementaire beleidstaal, 1945-1986	53
<i>Charlotte de Roon, Simon Otjes, Ingrid van Biezen en Tom Louwerse</i> , Piepen de jongen zoals de ouden zingen? Politieke jongerenorganisaties in Nederland in de jaren 1980 en de jaren 2010 vergeleken	68
SPRAAKMAKEND KAMERDEBAT	
<i>Fons Meijer</i> , Doorregeren of opstappen? Het debat over de uitslag van de verkiezingen voor de Provinciale Staten	79
BRONDOCUMENT	
<i>Ron Stevens</i> , Memoires van de laatste koloniaal	91
UIT DE NOTULEN VAN DE MINISTERRAAD	
<i>Rowin Jansen</i> , Koningshuiskwesties in de ministerraad: Margarita- en Mabelgate (2003)	97
INTERVIEWS	
<i>Wilma Borgman en Alexander van Kessel</i> , Onderbelicht in Den Haag: de menselijke factor. Interview met Paul Rosenmöller	111
<i>Wilma Borgman en Ronald Kroeze</i> , ‘Het poldermodel is helemaal zo slecht nog niet.’ Interview met Caroline van der Plas	117
WOORDGEBRUIK IN HET PARLEMENT	
<i>Siemon Reker</i> , Over de aanpasbaarheid van het taalgebruik in het parlementaire debat	127

HERINNERINGEN/NECROLOGIEËN

<i>Jan Willem Brouwer</i> , Zoeken naar een uitweg uit het raketdoolhof – maar zonder het CDA op te blazen. Ton Frinking (1931-2022)	131
<i>Jan Pronk</i> , Fullprof Bram Peper (1940-2022)	137
<i>Gerrit Valk</i> , Volksvertegenwoordiger met hart en ziel. John Lilipaly (1943-2022)	141
<i>Francine Giskes</i> , Het boerenhart van Pieter ter Veer (1944-2022)	145
<i>Bas de Gaay Fortman</i> , Zeeuws-Vlaamse generalist. Constant van Waterschoot (1940-2022)	149
<i>Wim Slagter</i> , ‘Je had het gevoel: aan hem heb ik wat.’ Hans Grosheide (1930-2022)	153
<i>Ad Melkert</i> , Sociaaldemocratisch strijder en grensverlegger. Adri Duivesteijn (1950-2023)	158
<i>Alexander van Kessel</i> , In dienst van de ‘goede’ katholieke en publieke zaak. Harry Notenboom (1926-2023)	162
<i>Thom de Graaf</i> , Voorvechtster van bestuurlijke en staatsrechtelijke vernieuwing. Olga Scheltema-de Nie (1939-2023)	166

PARLEMENTAIRE KRONIEK

<i>Fons Meijer, Jan Ramakers en Lennart Steenbergen</i> , Het parlementaire jaar 2022-2023	169

RECENSIES

<i>Ruud Koole</i> , Zorgen om de democratische rechtsstaat	203
<i>Hilde Reiding</i> , Gewoon polariseren? Hedendaagse reflecties op het goede politiek-maatschappelijke leven	207
<i>Jan Ramakers</i> , Een fraai, caleidoscopisch portret van Herman Schaepman	210
<i>Friso Wielenga</i> , Hervormingsdrang, beperkte resultaten en toch fundamentele veranderingen. Nederland in de turbulente jaren zeventig	212
<i>Lennart Steenbergen</i> , Een kwetsbare jongen die het met bravoure ver schopte	217
<i>Roderik van Grieken</i> , Over training, plezier en hekjes	219
<i>Ernst Hirsch Ballin</i> , De biografie van een institutie	220
<i>Joop van den Berg</i> , Soms handelen Tweede Kamerleden uit eigenbelang	223
<i>Roel Kuiper</i> , De Eerste Kamer verdient meer aandacht	225
<i>Toni van Gennip</i> , Twee grondwetscommentaren: een nieuwe Leidse traditie?	227

SIGNALEMENTEN	231

Noten	237

Over de auteurs en de redactie	254

‘A week is a long time in politics’, zo zou de Britse premier Harold Wilson zich midden jaren zestig van de vorige eeuw eens hebben laten ontvallen. In korte tijd kan er inderdaad veel veranderen in de politiek. Wat het ene moment een zekerheid lijkt, kan snel erna volledig achterhaald zijn. Het slot van het parlementaire jaar 2022-2023 en de overgang naar het volgende leverden daarvoor overvloedig bewijs. Een zelfopgelegde deadline inzake de asielproblematiek culmineerde in een paar dagen in de val van het kabinet, waarna de aankondiging van het vertrek uit de politiek van minister-president Rutte iedereen verraste. Het zette tevens een omvangrijke exodus van zittende politici in gang. Zelfs nestor Kees van der Staaij kondigde, losjes verwijzend naar Prediker 3, aan dat ‘zijn tijd’ was gekomen. Niets bleef bij het oude, zo leek het. Daarentegen koerste de politicus die eerder een ‘functie elders’ werd toegedacht aan op een verlengd verblijf op het Binnenhof door de oprichting van een potentievolle nieuwe partij.

De val van het kabinet confronteerde politieke partijen opnieuw met de factor tijd, en wel vanwege de procedures en termijnen van de Kieswet. De datum van de vervroegde verkiezingen werd vastgesteld op 22 november, waarna de partijen rekening moesten houden met het strakke tijdpad in de aanloop naar die datum. Aangezien lang niet alle partijen even goed geprepareerd waren, leidde dat hier en daar tot aanvullende tijdsdruk.

Sinds de dagen van Harold Wilson, ruim vijftig jaar geleden, lijkt het tempo van de politiek nog eens flink verhoogd. Zo zorgen sociale media en nieuwsberichterij via internet voor een acceleratie. Politiek is er 24/7. Menig politicus gaat onder deze druk gebukt; een enkeling gaat er zelfs aan onderdoor – maar vrijwel alle overblijvers blijven eraan meedoen, waardoor de hectiek in stand blijft.

Daar staat tegenover dat de politiek – vaak van de bestuurlijke kant – zeer geregeld haar toevlucht neemt tot vertraging of uitstel. Besluitvorming over het stikstof-dossier werd regelmatig uitgesteld: het CDA wenste de coalitievorming in de provincies af te wachten omdat die cruciaal waren in de uitvoering. Ten aanzien van ‘stikstof’ speelde de tijd ook anderszins een belangrijke rol: moesten de reductiedoelen behaald zijn in 2030, of was 2035 wenselijker want realistischer? De val van het vierde kabinet-Rutte leidde vervolgens tot uitstel van diverse dossiers. Hoewel de Tweede Kamer slechts een beperkt aantal zaken ‘controversieel’ heeft verklaard, is een nieuw ‘missionair’ kabinet wenselijk om beleidsmatig grotere stappen te kunnen zetten. Soms ook probeert de politiek tijd te winnen door een probleem neer te leggen bij een onderzoeks- of staatscommissie of een externe adviseur; het ‘uitbesteden’ van de onderhandelingen over het klimaatakkoord aan bemiddelaar Johan Remkes is er slechts één voorbeeld van.

Ook voor het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* is ‘tijd’ een factor van belang, en niet alleen omdat iedere aflevering langs een dwingend tijdpad tot stand komt. Inmiddels bestaat het jaarboek zelf ook al een hele tijd: vijftientwintig jaar. In 1999 verscheen de eerste editie. Ook al vanwege de traditionele presentaties op de derde dinsdag van november is zo langzamerhand sprake van een eigen geschiedenis. Met

het jaarboek wilde het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis in zo breed mogelijke kring belangstelling wekken voor de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Het jaarboek had daarmee een ruimere ambitie dan zijn voorganger, de in eigen beheer uitgegeven *Politiek(e) Opstellen*. Die waren vooral bedoeld om tussentijdse onderzoeksresultaten te presenteren van het eigen CPG-onderzoek ten behoeve van de reeks ‘Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945’. Het jaarboek heeft vanaf het begin op de belangstelling kunnen rekenen van politiek-bestuurlijk en journalistiek Den Haag, ook al omdat sinds 2002 (‘Nieuwkomers in de politiek’) elk jaarboek in het teken heeft gestaan van een actueel thema. Voor het vijftiengste jaarboek koos de redactie voor de rol die ‘tijd’ speelt in parlement en politiek, een meer metafysisch onderwerp dan gebruikelijk.

Het verband tussen politiek en de factor tijd wordt in zes artikelen op geheel uiteenlopende wijze belicht. In het filosofisch getinte openingsartikel laat *Chiel van den Akker* zien dat het historisch proces een moreel proces is, dat voorbijgaat aan degenen die erbij waren en die destijds handelden. Daarom, zo betoogt hij, moeten we de geschiedenis niet door de ogen van de tijdgenoten bekijken. Een oordeel over de geschiedenis is aan ons, en aan ons alleen.

Remieg Aerts belicht in zijn bijdrage het merkwaardige thema van de ‘nationale tijd’ in de Nederlandse politiek, een thema dat honderden keren opduikt in het politieke debat in de negentiende en twintigste eeuw. De ‘nationale tijd’ blijkt een nogal ongrijpbaar begrip dat vooral duidt op de kostbaarheid van de tijd die, niet alleen in de politiek, maar ook daarbuiten, niet mag worden verspild. Daarmee wordt de ‘nationale tijd’ zelf onderwerp van politiek debat.

Bert van den Braak onderzoekt de ontwikkeling van de zittingsduur van Nederlandse parlementariërs en het zorgwekkende verlies aan parlementaire ervaring. Voorlopig ziet hij geen kentering in de afnemende zittingsduur, al was het maar door de wispelturigheid van de kiezer en de complexiteit van de vraagstukken waarmee de volksvertegenwoordiger wordt geconfronteerd.

Anne Bos, Carla Hoetink en Amanda de Lannoy stellen in hun artikel dat tijdloze politiek ondenkbaar is. Zij analyseren de politieke tijd aan de hand van *Chronos* en *Kairos*, de twee gezichten van de tijd uit de Griekse mythologie. *Chronos* symboliseert de meetbare tijd van de klok; *Kairos* staat voor de gevoelsmatige of beleefde tijd, het juiste ogenblik, de goede gelegenheid. Hun conclusie: wie de tijd beheerst heeft macht, of het nu gaat om het bewaken van de tijdsduur van het debat of om het afdwingen van een besluit op het juiste ogenblik.

De oorsprong en gevolgen van beleidstaal in het parlement, de manier dus waarop parlementaire taal door de tijd heen verandert, is het onderwerp van het artikel van *Ruben Ros*. Hij maakt hierbij gebruik van computationele methoden die het mogelijk maken nieuwe vragen te stellen aan de geschiedenis.

Het begrip ‘leeftijd’ ten slotte is van betekenis in de bijdrage over politieke jongerenorganisaties in Nederland in de jaren tachtig van de vorige en het tweede decennium van deze eeuw van *Charlotte de Roon, Simon Otjes, Ingrid van Biezen* en *Tom*

Louwerse. Vooral de professionalisering van de jongerenorganisaties valt op. Door deze professionalisering lijken zij op het gebied van mobilisatie, scholing en representatie hun moederpartijen zelfs af te troeven.

Naast deze zes artikelen bevat ook deze editie van het jaarboek weer de gebruikelijke rubrieken. Er is aandacht voor een spraakmakend Kamerdebat, te weten het debat van 5 april over de uitslag van de verkiezingen voor de Provinciale Staten, dat in het teken stond van het stikstofbeleid van het kabinet en de stormachtige opkomst van de BBB. Het brondocument, een fragment uit de onuitgegeven memoires van koloniaal bestuurder en conservatief politicus Charles Welter, illustreert hoe sommige standpunten uit de tijd kunnen raken. Zelfs de geldschietters van het Comité Handhaving Rijkseenheid wilden het liefst anoniem doneren, uit vrees voor reputatieschade.

De rubriek ‘Uit de notulen van de ministerraad’ neemt ons twintig jaar terug in de tijd. De media rapporteerden in 2003 gedurende enkele weken uitbundig over twee opmerkelijke koningshuiskwesties: de scherpe verwijten van prinses Margarita en haar man aan het adres van hun familie en de intrekking van de toestemmingswet voor het huwelijk van prins Friso en Mabel Wisse-Smit. De ministerraadsnotulen berichtten daarentegen juist tamelijk geserreerd over beide kwesties.

De kroniek over het opwindende parlementaire jaar 2022-2023 schetst onder veel meer de aanloop naar de val van het kabinet-Rutte IV en de aanloop naar de vervroegde Kamerverkiezingen van 22 november.

Daarnaast bevat deze jubileumeditie twee interviews. In het eerste worden met Paul Rosenmöller twee politieke tijdvakken vergeleken: de jaren 1989-2003, toen hij voor GroenLinks in de Tweede Kamer zat, en de jaren vanaf 2019, waarin hij de politiek als Eerste Kamerlid meer vanaf de zijlijn meemaakt. In het tweede blikte de redactie met Caroline van der Plas terug op het – zeker voor haar – opmerkelijke parlementaire jaar 2022-2023. Na haar entree in de Tweede Kamer in maart 2021 groeide Van der Plas in korte tijd uit tot een politieke factor van belang. Bij de Statenverkiezingen van voorjaar 2023 was de BBB de partij met de grootste electorale aanhang. In het interview legt Van der Plas uit welke ontwikkeling zij en haar partij hebben doorgemaakt.

In de inmiddels gebruikelijke bijdrage over het parlementaire taalgebruik laat *Siemon Reker* het licht schijnen over opvallende taalfenomenen in het voorbije parlementaire jaar. Ten slotte zijn er gedenkstukken over recent overleden prominente Kamerleden en bewindspersonen, en recensies en signalementen van onlangs verschenen parlementair-historische literatuur.

Het *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* is een uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG), verbonden aan de Radboud Universiteit te Nijmegen. Deze editie kwam mede tot stand dankzij de steun van het bestuur van de Stichting Parlementaire Geschiedenis, bestaande uit Thom de Graaf (voorzitter), Rutger Zwart (secretaris-penningmeester), Kees van der Staaij, Kees Vendrik (tot decem-

ber 2022), Pieter Heerma (vanaf mei 2022), Sophie Hermans en Paul Rosenmöller (beiden vanaf 1 januari 2023). De wetenschappelijke raad van het CPG, bestaande uit Paul Bovend'Eert (voorzitter), Ruud Koole, Wim van Meurs en Gerrit Voerman, voorzag de redactie van waardevolle suggesties. Irene Helsen danken wij voor de secretariële ondersteuning.

Wilma Borgman

Rowin Jansen

Alexander van Kessel

Ronald Kroeze

Jan Ramakers

Diederik Smit

Lennart Steenbergen

Het oordeel van de geschiedenis

Over politiek en moraal

Chiel van den Akker

[D]er Mensch als geschichtliches Wesen ist immer verantwortlich, für das Gewollte so sehr wie für das Ungewollte, und für das letztere vielleicht öfters und mehr als für das erstere.

Reinhart Koselleck¹

In 1969 stelde Peter Koets dat in het naoorlogse koloniale conflict tussen Nederland en Indonesië van 1945 tot 1949 Nederland ‘het recht van het verleden’ had en Indonesië ‘het recht van de toekomst’. ‘En je hoeft geen Hegeliaan te zijn om, als die twee met elkaar in conflict komen, te zien dat dan het recht van de toekomst gaat zegevieren.’ Het verleden gaf de overheid het recht – en de plicht – om de orde en het gezag in de kolonie te herstellen. Soekarno, Mohammed Hatta en hun medestanders zagen dat anders. Het zelfbeschikkingsrecht rechtvaardigde het uitroepen van de onafhankelijkheid en ze waren bereid voor hun vrijheid te strijden. Koets was voormalig kabinetschef van gouverneur-generaal Huib van Mook in Nederlands-Indië, en dus deel van het bestuurlijke apparaat in de naoorlogse periode. Hij deed zijn uitspraken in het tv-programma *Achter het Nieuws* naar aanleiding van eerdere uitzendingen over misdaden die Nederlandse soldaten hadden begaan in de oorlog die volgde op de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring in augustus 1945. De uitzendingen zouden tot de welbekende *Excessennota* leiden.²

Het zijn opmerkelijke uitspraken. Koets spreekt geen moreel oordeel uit over het politieke, bestuurlijke en militaire handelen in de koloniale oorlog, waar hij zelf deel van uitmaakte, maar laat het oordeel aan de geschiedenis. ‘De wereldgeschiedenis is een gericht’, zoals Hegel het zei in zijn *Rechtsfilosofie* uit 1821.³ De koloniale oorlog kan in termen van de betrokkenen en hun tijdgenoten opgevat worden, hun motieven, belangen, vooroordelen, buitenissigheden, angsten, stress, enzovoort. Maar het oordeel van de geschiedenis valt buiten hun gezichtsveld, zo benadrukt de Duitse filosoof.⁴ De geschiedenis – de loop der dingen – is teleologisch, doelgericht, en heeft de goede, rechtvaardige samenleving als *bestemming*. Het is een proces waarin vrijheid en rechten zich realiseren, en waaruit ook blijkt wat gerechtigheid is, omdat de gerechtigheid uiteindelijk zegeviert, waarmee leed en onrecht niet voor niets zijn geweest.⁵

Bij de herdenking in Indonesië van zestig jaar Indonesische onafhankelijkheid in 2005 zei de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken, Ben Bot, dat Nederland

in de jaren 1945-1949 ‘aan de verkeerde kant van de geschiedenis stond’. In tegenstelling tot Koets lijkt Bot wel een moreel oordeel uit te spreken over het politieke en militaire handelen, en met hem de Nederlandse overheid die hij vertegenwoordigde. Maar ook voor Bot is geschiedenis een autonome morele kracht. Hij veroordeelt immers het politieke en militaire handelen niet, maar stelt voor dat handelen in het licht van de geschiedenis op te vatten, net zoals Koets dat deed. Het grootschalige militaire optreden plaatste Nederland aan de verkeerde kant van de geschiedenis, en dat is pas achteraf vast te stellen. Het oordeel over het politieke en militaire handelen is ook hier een *historisch* oordeel. Ook zegt Bot dat zijn aanwezigheid bij de herdenking op 17 augustus gezien mag worden als een ‘politieke en morele aanvaarding van die datum’. Daarmee *herziet* Bot het perspectief van de Nederlandse overheid op de geschiedenis. Staatsrechtelijk gezien is de soevereiniteit weliswaar in 1949 overgedragen, maar door de datum moreel te aanvaarden wordt erkend dat de Indonesiërs met het uitroepen van de onafhankelijkheid in hun recht stonden. Politiek aanvaardt de regering dat in 2005 ook.⁶ Een uitspraak die zowel qua tijdstip als qua inhoud het midden houdt tussen die van Koets en Bot is die van de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken, Hans van Mierlo, in 1995. In 1947 en 1948 stonden we ‘een beetje naast de wereldgeschiedenis’.⁷ Ook Van Mierlo kende aan de geschiedenis een bepaalde zelfstandigheid toe waarvoor betrokkenen geen oog hadden.

Voor zover het politieke en militaire handelen in de jaren 1945-1949 in het licht van de geschiedenis wordt opgevat, zijn het handelen en het morele oordeel daarover uit elkaar getrokken. Dit is typisch modern, zoals ik zal uitleggen. Het historische proces is een moreel proces dat voorbijgaat aan degenen die erbij waren en handelden. Dit laat onverlet dat elk besluit, elke handeling veroordeeld kan worden. En dat geldt evengoed voor een handeling in het verleden als voor die in het heden. Maar in deze bijdrage gaat het om de relatie tussen politiek en geschiedenis en de typisch moderne opvatting daarvan.

Het historische proces als moreel proces

Het moderne tijdsbesef ontstaat in de verlichte achttiende eeuw en is door de Duitse historicus Reinhart Koselleck nauwgezet beschreven in een reeks publicaties.⁸ Het historische proces als moreel proces, zo stelt hij in zijn dissertatie *Kritik und Krise*, gaat aan het politieke handelen voorbij: het is een *überpolitisch* proces.⁹ In de voor-moderne tijd liggen politiek handelen, het morele oordeel daarover en kennis van het verleden daarentegen in elkaars verlengde: voor politici is het verstandig kennis te nemen van het verleden om beter grip te krijgen op de politieke realiteit waarin ze opereren. De geschiedenis biedt voorbeelden van wat politici wel of niet zouden moeten doen. In de moderne tijd verliest historische kennis deze exemplarische functie. En dat heeft alles te maken met nieuwe opvattingen over tijd, en met een nieuwe relatie tussen politiek handelen en geschiedenis.

Eén aspect van dat moderne tijdsbesef is dat het oordeel over het verleden zelf een tijdelijke dimensie krijgt. Eerdere standpunten worden in de loop van de tijd herzien. ‘Dass die Weltgeschichte von Zeit zu Zeit umgeschrieben werden müsste, darüber ist in unseren Tagen wohl kein Zweifel übriggeblieben’, schrijft Goethe aan het begin van de negentiende eeuw.¹⁰ De koloniale oorlog van 1945 tot 1949 is daar een goed voorbeeld van. Die oorlog wordt steeds herschreven, en niet alleen historici veranderen van standpunt.¹¹ Vanaf de oorlog worden in het parlement, de media en de samenleving het politieke en het militaire optreden steeds opnieuw beoordeeld en, uiteindelijk, in de regel veroordeeld. Opvattingen lopen daarbij tot op de dag van vandaag steeds sterk uiteen. De excuses op 17 februari 2022 voor het extreme geweld in de dekolonisatieoorlog is de meest recente uitkomst van het debat over het koloniale verleden en de vragen die het blijft oproepen.¹² Minister-president Mark Rutte bood die excuses aan op de dag waarop de onderzoekers van het onderzoeksprogramma ‘Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië, 1945-1950’ hun rapport uitbrachten. De regering *herzag* met haar excuses het eerdere standpunt over geweld in de koloniale oorlog. Ook de recente excuses voor het slavernijverleden laten zien dat het oordeel over het verleden in de loop van de tijd verandert, en dat vraagt om reflectie op de standplaats van waaruit het oordeel mogelijk is. Dat laatste is wat Rutte namens de regering expliciet deed in zijn toespraak op 19 december 2022.¹³

In wat volgt gaat onze aandacht uit naar het moderne inzicht dat wat het politieke handelen mogelijk maakt iets anders is dan wat het historische proces (waarin dat politieke handelen zich voordoet) mogelijk maakt. Politiek en geschiedenis staan daarbij in een specifieke verhouding tot elkaar. We hebben in het bijzonder aandacht voor het belang van het perspectief dat verondersteld wordt in het historische oordeel, de tijdelijke dimensie van dat perspectief, de onbedoelde gevolgen van handelingen en het belang daarvan voor de geschiedschrijving en de politiek. Daarmee wordt ook duidelijk wat nu precies bedoeld wordt met de gedachte dat het historische proces een moreel proces is.

De opvatting dat de geschiedenis oordeelt, staat vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw opnieuw in de belangstelling. Het verleden kent vele vormen van onrecht en wreedheid. Onrecht vraagt om een oordeel, en het historische onrecht dat tot op de dag van vandaag doorwerkt, en dus ook nu nog van betekenis is, roept vragen op over politieke en maatschappelijke verantwoordelijkheid, over schuld en rekenschap geven in het heden. Ik kom er in de conclusie van deze bijdrage op terug.

Geschiedenis en politiek

In zijn essays grijpt Koselleck geregeld terug op de Griekse historicus Thucydides en diens geschiedenis van de oorlog tussen Athene en Sparta in de vijfde eeuw voor het begin van onze jaartelling. Daarbij wijst hij op het belang van perspectieven. Wie

wil onderzoeken waarom de dingen gaan zoals ze gaan, moet de perspectieven van de betrokkenen bestuderen en de manier waarop ze de dingen opvatten. De betrokkene stelt zijn opvattingen steeds bij, relatief aan wat er gebeurt, het verloop ervan, en de opvattingen van anderen. Hij ervaart dat de dingen anders zijn en lopen dan gedacht, gehoopt en voorzien. De discrepantie tussen wat er daadwerkelijk gebeurt en hoe daarover gesproken en gedacht wordt, maakt, zo stelt Koselleck, het *ervaren van geschiedenis*, van een tijdsverloop en van de veranderlijkheid der dingen eerst mogelijk.¹⁴ De dekolonisatieoorlog is hier een evident voorbeeld van. Het plan om de orde en het gezag in de kolonie te herstellen liep uit op een grootschalige oorlog die werd verloren.

Hier treffen we een specifiek begrip van de *politieke realiteit* aan dat bestaat uit het samenspel van uiteenlopende perspectieven en ervaringen, waarbij de dingen in min of meerdere mate bedoeld en te voorzien zijn. In zijn werk ontdekt Thucydides niet alleen de politieke realiteit, maar ook de *methoden* om die te bestuderen, en daarmee ontdekt hij de geschiedbeoefening. Waarom de dingen lopen zoals ze lopen, kan alleen inzichtelijk worden vanuit de perspectieven van de betrokkenen. Alleen wie die perspectieven bestudeert en tegenover elkaar zet, en bekijkt hoe ze verschuiven in het licht van de loop der dingen, krijgt er grip op. Methodisch gezien gaat het hier, zoals Koselleck schrijft, om de 'reflektierten Spannung, die zwischen Reden und Handeln, zwischen Sprechen und Meinen, zwischen Sprache und Wirklichkeit obwaltet und nur so und nicht anders Geschichte konstituiert'.¹⁵

De relatie tussen geschiedenis en politiek is hiermee specifiek geduid. Het uiteenvallen van de politieke realiteit in verschillende perspectieven is het wezen ervan. Belangen, wensen en waarden lopen uiteen en komen met elkaar in conflict. De Nederlandse geschiedfilosoof Frank Ankersmit voegt hieraan toe dat er geen fundament is waarop die politieke realiteit rust, en het is een misvatting om dat fundament in de ethiek te zoeken. De ethiek is blind voor politieke onenigheid en politiek conflict en heeft geen oog voor de onbedoelde gevolgen van het politieke handelen, maar slechts voor de eventuele (goede) bedoelingen ervan.¹⁶ De Italiaanse diplomaat Machiavelli en zijn vriend de diplomaat en historicus Guicciardini waren volgens Ankersmit 'de eersten die de onbedoelde gevolgen van handelen als het ware domein van betekenisvol historisch onderzoek zagen'.¹⁷ En dat onderzoek was voor de politicus van belang omdat het duidelijk maakte dat het aan de politicus was om dergelijke onbedoelde gevolgen te voorkomen.

De ethiek helpt ons om in ons dagelijkse leven te bepalen wat we moeten doen en het helpt ons om te oordelen, maar zij geeft geen grip op de politieke realiteit: daarvoor hebben we de geschiedbeoefening nodig. En dan kunnen politiek, geschiedenis en morele oordelen in elkaars verlengde liggen, zoals in de voormoderne tijd, of ze lopen uiteen, zoals in de moderne tijd.

Het uiteenvallen van de politieke realiteit in verschillende opvattingen, en het conflict dat ermee gepaard gaat, is politiek gezien geen probleem zolang het conflict geïnstitutionaliseerd is in het staatsbestel. Dat was het inzicht van Machiavelli. Het

geïstitutionaliseerde politieke conflict tussen tegengestelde belangen en opvattingen in de Florentijnse republiek genereert vrijheid omdat in het conflict individuele vrijheden steeds gemarkeerd en verzekerd worden.¹⁸ Steeds moet de juiste balans worden gezocht. Dit betekent dat *herstel* van een beginsituatie van de instellingen en procedures van tijd tot tijd nodig is om de corruptie in de republiek, de ‘rot’ in het systeem, te bestrijden, zoals Camila Vergara in haar in 2020 verschenen boek

Schilderij 'De Tijd' (1810) van Pieter Christoffel Wonder (1777-1852) [RIJKSMUSEUM]

Systemic corruption benadrukt.¹⁹ Het heden is daarbij altijd het eindpunt van een ontwikkeling. Dat is typisch voormodern. In de moderne tijd komt het eindpunt in de (utopische) toekomst te liggen. Om grip te krijgen op de mogelijke bedreiging van de juiste balans bestudeert Machiavelli de Romeinse Republiek, die ten onder ging door de disbalans in het geïnstitutionaliseerde politieke conflict. Hier is de geschiedbeoefening wederom een methode om de politieke realiteit te bestuderen. En weer gaat het om een specifiek voormodern gebruik van geschiedenis. Het politieke handelen, het morele oordeel daarover en de loop van de geschiedenis liggen in elkaars verlengde. Het verleden biedt de kennis en inzichten om grip te krijgen op de politieke realiteit in het heden. De geschiedenis is exemplarisch: op basis van voorbeelden uit het verleden vel je een moreel oordeel over het politieke handelen in het heden. Geschiedenis is de leermeesteres van het leven – *historia magistra vitae*, zoals de Romeinen het uitdrukten. Dit exemplarische gebruik van de geschiedenis is niet langer gebruikelijk in de moderne tijd.²⁰ Vanaf dat moment komen het politieke handelen, het morele oordeel en de geschiedenis uiteen te lopen.

In de voormoderne tijd is het begrip van het politieke handelen *praktisch* in termen van ambities, overwegingen, opvattingen, enzovoort, en *antropologisch* in termen van constanten in de menselijke natuur, zoals de drang om macht en invloed te vergroten, ook als dat ten koste gaat van de rechten van anderen. Het praktische begrip van handelen betreft het *korte* tijdsbestek van het hier en nu, van verwachtingen, persoonlijke ervaringen, wensen, enzovoort. Het antropologische begrip van handelingen betreft het *metahistorische* tijdsbestek van de menselijke natuur: de mens gedraagt zich zus en zo gegeven zijn natuur. In de moderne tijd komt hier een laag tussen: een *historisch* begrip van het handelen, waarbij het handelen opgevat wordt in termen van de geschiedenis, het *middellange* tijdsbestek van het historische proces.²¹ Dan kan bijvoorbeeld economische modernisering politieke modernisering in de weg staan, kan kolonialisering als deel van het proces van modernisering en globalisering worden opgevat, kan de constitutionele hervorming van 1848 als een ‘inhaalslag’ worden beschouwd om het staatsbestel te moderniseren, hebben de Indonesiërs het recht van de toekomst, is het proces van dekolonisatie onvermijdelijk, en kun je aan de verkeerde kant van de geschiedenis staan.²²

De mobiliteit van het oog

In de achttiende eeuw worden de kunsten, het recht, de staat en ook de rede zelf aan kritiek – het oordeel van de rede – onderworpen, ter verantwoording geroepen, zoals Koselleck het uitdrukt.²³ De verlichte kritiek op de absolute staat verandert het karakter van politieke gebeurtenissen, die nu worden opgevat in termen van de ontwikkeling waarvan ze deel uitmaken, en van hun plaats in de geschiedenis als geheel. Om de kritiek te legitimeren, om grip te krijgen op het historische proces, moest, zo stelt Koselleck, de verlichte kritiek *utopisch* worden. Het historische proces moest een